

Jelena Lončar¹

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

UDK

316.462:141.7

141.7 Арепт X.

141.1 Фуко М.

PERFORMANS, PERFORMATIVNOST I POLITIČKA MOĆ²

APSTRAKT Ovaj rad se bavi promišljanjem političke moći kao jednog od centralnih pojmova za bilo koji pokušaj razumevanja politike. Cilj rada je da ukaže na ograničenja klasičnih shvatanja moći, koja moć izjednačavaju sa dominacijom i posmatraju je kao svojinu koja se koristi kako bi se bilo javno i otvoreno ili prikriveno nametnula sopstvena volja. U tom cilju rad polazi od konceptualizacija moći Hane Arent i Mišela Fukoa kako bi ukazao na prednosti sveobuhvatnijih pristupa koji moć vide kao konstitutivnu snagu društvene stvarnosti. Kroz analizu njihovih koncepcija pokazujem da je moć stvaralački odnos snaga, neprestana i sveprisutna igra u srži svih društvenih praksi koja postoji samo kada se realizuje, odnosno ne može da se poseduje i čuva za kasniju upotrebu. Iako u radu naglašavam analitičke prednosti Fukoovog sveobuhvatnijeg shvatanja moći u poređenju sa komunikativnim modelom Hane Arent, takođe tvrdim da Fukoov analitički okvir ostaje nedovršen. Konkretno, ukazujem na to da je za potpunije razumevanje tehnika i taktika moći, kao i uslova pod kojima dolazi do otpora i neprihvatanja moći, neophodno uključivanje teorija performansa. Takvo proširenje pomaže da se odgovori na ono što ostaje najslabija tačka Fukoove analitike moći: objašnjenje načina na koji otpor nastaje, kako se izvodi i kako narušava ili preoblikuje postojeće odnose moći.

Ključne reči: moć, politička moć, Arent, Fuko, produktivnost moći, performans, performativnost, moć/znanje, otpor.

UVOD

Koncept moći je ključan za bilo koji pokušaj razumevanja politike. Ne čudi stoga što se različite discipline u oblasti društvenih nauka bave izučavanjem ovog pojma. U političkoj nauci dominantno je shvatanje koje

1 E-mail: jelena.loncar@fpn.bg.ac.rs

2 Ovaj rad je recenzirana i za objavljivanje prilagođena verzija saopštenja u celini sa nacionalnog naučnog skupa „Vukašin Pavlović – vesnik političke alternative”, koji je održan 22.04.2024. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

moć izjednačava sa dominacijom, odnosno moć vidi kao nadmoć. To je klasično Veberovo (Max Weber) stanovište (Veber 1976a). Cilj ovog rada je da ukaže na ograničenja klasičnog shvatanja i predstavi sveobuhvatnije pristupe koji moć vide kao konstitutivnu snagu društvene stvarnosti.

Rad ukazuje na dva važna iskoraka u odnosu na uobičajena politikološka razumevanja moći. Prvo, termin moći se može koristiti samo kada je reč o moći u društvenom smislu, to jest kada se odnosi na život čoveka kao društvenog, odnosno političkog stvorenja (Pavlović 2010; 2012). Tu se odstupa od onih shvatanja koja pod moći podrazumevaju i odnose među česticama u kosmosu ili u biološkom svetu. Svaka moć nastaje u društvenom odnosu i kao rezultat društvenog delovanja. Drugo, postepeno se udaljavamo od Vebera ukazujući na performativnu dimenziju moći. Kroz sveobuhvatnu analizu različitih teorija moći, rad pokazuje da je moć pre svega relacionala i stvaralačka. Kako su koncepcije moći Hane Arent (Hannah Arendt) i Mišela Fukoa (Michel Foucault) ključne za relacionalo i konstitutivno razumevanje moći, one će biti polazna osnova razmatranja moći u ovom radu. Polazeći od njihovih koncepcija, u radu postavljam pitanje „šta moć radi”, odnosno koje su posledice odnosa moći. Kroz ovo pitanje ispitujem produktivnost moći, odnosno pokazujem kako se kroz odnose moći kreiraju značenja. Sledeći Aleksandera (Jeffrey C. Alexander), rad potom razmatra pitanje „kako se moć izvodi” (Alexander 2011), čime ukazuje na značaj performansa u razumevanju političke moći.

MOĆ KAO NADMOĆ: KLASIČNO SHVATANJE MOĆI

Klasično sociološko shvatanje moći se oslanja na Veberov koncept moći, ali vuče korene još iz istorije političkih ideja Hobsa (Thomas Hobbes) i Makiavelija (Niccolo Machiavelli). Veber definiše moć kao „izgleda da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na to na čemu se zasnivaju ti izgledi” (Veber 1976a, 37). Ovu definiciju Dal (Robert A. Dahl) dodatno konkretizuje: „A ima moć nad B u meri u kojoj može da učini da B uradi nešto što B inače ne bi uradio” (Dahl 1957, 203), odnosno moć „podrazumeva uspešan pokušaj A da B učini nešto što on inače ne bi uradio” (ibid., 205).

Klasičan primer moći je moć roditelja nad detetom, koji su u stanju da sprovedu sopstvenu volju bez obzira na reakciju deteta. Moć se ispoljava u svim društvenim odnosima od odnosa između nastavnika i učenika u školi, preko sporta do tržišta rada. Poseban oblik moći je politička moć, odnosno politička vlast (Veber 1976b, 45). Kako Veber kaže, moć je u politici „neizbežno sredstvo, a težnja ka njoj jedna od pokretačkih snaga svake politike” (Veber 1998, 169). Međutim, za razliku od moći koja je znatno širi i difuzan pojam, pod vlašću Veber podrazumeva „autoritarnu moć zapovedanja”, odnosno:

„Takvo činjeničko stanje u kome ispoljena volja (‘zapovest’) jedne ili više osoba koje ‘vladaju’ želi da utiče na delanje drugih (jednog ili više ‘podvlašćenih’), a u stvari, i utiče na taj način što se ovo delanje u izvesnom društveno relevantnom stepenu odvija tako kao da su ‘podvlašćeni’ učinili sadržaj zapovesti, radi njega samog, maksimum svog delanja (‘poslušnost’)” (Veber 1976b, 50).

Političke partije, prema Veberu, takođe primarno deluju u sferi moći (ibid., 42). Njihov osnovni cilj je sticanje moći kako bi se obezbedili određeni interesi, bilo da su u pitanju ideološki ciljevi ili lične koristi. U zavisnosti od ciljeva kojima teže, Veber razlikuje tri tipa partija: patronažne, staleško-klasne i ideološke. Patronažne partije su isključivo orijentisane na sticanje moći za svog vođu, dok su staleško-klasne okrenute ka interesu određenih staleža i klasa, a ideološke ka objektivnim ciljevima ili principima.

Feministička razumevanja moći takođe odgovaraju klasičnim shvatanjima moći. U feminističkoj literaturi razlikujemo tri shvatanja moći: moć kao dominacija, moć kao resurs – svojina koju pojedinac može da koristi u cilju ostvarivanja sopstvenih interesa, i moć kao osnaživanje (Allen 2021). Različite struje u feminizmu, poput radikalnog i marksističkog feminizma, moć gledaju kroz odnose dominacije, odnosno nepravedne i represivne odnose nadmoći. Moć se, prema njima, ogleda u trajnoj podređenosti žena muškarcima, koje su stavljene u uloge potčinjenih objekata u odnosu na muške gospodare (ibid.). Iako je za shvatanje moći kao dominacije jasnija korelacija sa Veberovom konceptualizacijom moći, sva tri razumevanja, kao što ću kasnije pokazati, polaze od toga da pojedinci ili grupe, zahvaljujući resursima koje poseduju, mogu da utiču na položaj, uloge i identitete žena.

Iz klasičnog shvatanja moći proizlaze sledeće posledice: prvo, moć se uspostavlja u okviru društvenog odnosa, a ne van društva ili u slučaju pojedinca. Ona se realizuje u odnosu. Prema Veberu (1976a; 1976b), ne možemo govoriti o terminu „moć” kada govorimo o odnosu među česticama u prostoru ili planetama u svemiru. Moć se odnosi na život čoveka: odnosi među institucijama ili društvenim položajima moraju da ostavljaju posledice po ljudske odnose da bismo mogli da govorimo o odnosima moći.

Drugo, moć je svojina, sposobnost koju pojedinci poseduju, a koja se realizuje u odnosu sa drugim. Čak i kada se ne vrši, ona postoji. Roditelji ne vrše uvek moć nad svojom decom, ali je svejedno i dalje poseduju. Onaj ko poseduje moć može da odluči kada će je aktivirati. Ovo shvatanje u literaturi često povlači razmatranje distribucije moći, odnosno udela u moći koju imaju različiti pojedinci i grupe (Botomor 2008). Analize moći u polju marksizma i teorije elita upravo razmatraju pitanja iz kojih grupa (klasa, staleža i sl.) dolaze oni koji imaju moć i oni nad kojima se moć vrši, odnosno kako se moć raspoređuje prema različitim slojevima, zatim koji je brojčani odnos jednih i drugih i kakve se istorijske promene uočavaju u odnosima ove dve grupe. U polju političke vlasti, postavlja se pitanje količine moći, odnosno da li je vlast visoko koncentrisana ili relativno difuzna (Pavlović 2012, 232).

Liberalno-feministička razumevanja moći takođe polaze od shvatanja moći kao svojine. Moć se, prema jednom shvatanju, vidi kao resurs koji je nejednako raspoređen u društvu, zbog čega je pravednija redistribucija resursa između žena i muškaraca jedan od ključnih ciljeva liberalnih feministkinja (Allen 2021). Feminističko shvatanje moći kao osnaživanja takođe polazi od razumevanja moći kao svojine, odnosno kapaciteta ili sposobnosti za promenu. Ova moć se suprotstavlja maskulinoj moći dominacije i može uključivati kako individualnu sposobnost promene iznutra, tako i pozitivan uticaj na druge. Primer ove moći je sposobnost rađanja i brige o detetu koja osnažuje umesto da podređuje (ibid., 2021). Ove koncepcije ne vidi moć nužno kao dominaciju već i kao koristan resurs, međutim njeno posedovanje omogućava ostvarivanje volje i različitih interesa onima koji je poseduju, zbog čega se mogu naći u poziciji nadmoći u odnosu na one koji moć nemaju (Lončarević 2022, 78).

Treće, u odnosu moći, volja se nameće uprkos otporu. Otpor postoji kao mogućnost, a ne kao uzročno-posledična veza. To, s jedne strane, znači da moć može da počiva na represiji, odnosno dominaciji. Moć kao dominacija može da se razlikuje u zavisnosti od toga da li počiva na pozitivnim ili negativnim sankcijama, odnosno nagradi ili kazni. S druge strane, prema klasičnom shvatanju, dominacija je samo jedna forma moći. Drugu formu moći odlikuju legitimnost i pristanak. Zaključak o postojanju legitimne forme moći se izvlači direktnije iz Veberove sociologije vlasti nego iz njegovog razmatranja šireg pojma moći. Kada govori o vlasti, Veber smatra da ona mora da podrazumeva određenu legitimnost, odnosno pristanak. Legitimnost vlasti može da se zasniva na: 1) racionalnom verovanju, odnosno verovanju u legalnost zakonski uspostavljenog poretka i prava osoba koje su na osnovu njih izabrane da vrše vlast; 2) na tradiciji, odnosno verovanju da oni koji vrše vlast imaju pravo da to rade zbog tradicionalno uspostavljenih vrednosti i pravila i 3) dobrovoljnom potčinjavanju zahvaljujući harizmi vladara (Pavlović 2012, 149). Kada je moć legitimna, izostaje otpor iako objekti moći i dalje imaju sposobnost otpora i pravo na njega. S druge strane, klasično shvatanje sugerise da čak i kada vršenje moći naiđe na otpor, to ne znači nužno da je ono štetno za onog nad kojim se sprovodi. Prema ovom shvatanju, na primer, kada vlast donese odluku o ograničenju kretanja u cilju zaštite stanovništva od prirodne nepogode ili bolesti, tada vlast vrši moć, ali ne i dominaciju iako se građani tome opiru, jer deluje u njihovom interesu.

Četvrto, moć se uspostavlja bez obzira na čemu se zasnivaju izgledi za njeno realizovanje: izvori moći su raznoliki – od harizme, čestitosti i ugleda preko fizičkih karakteristika, kontrole nad sredstvima prinude do bogatstva i kontrole nad radnim mestima. Jedan izvor moći može počivati na drugom. Tako ekonomska moć može doneti ugled, koji može doneti moć svom vlasniku. Isto tako, ugled može biti osnova sticanja ekonomske moći ili političke vlasti (Veber 1976b, 31). Država ima razne izvore moći poput mogućnosti finansijske kazne, kontrole nad zatvorima, kontrole nad radnim mestima ili mogućnosti određivanja visine plata u javnim preduzećima.

Peto, postoji mnogo lica moći. Moć se nekada pojavljuje kroz otvoreno realizovanje volje jednog subjekta nad drugim (Dal 2006; Dahl 1957). Ono

je nekad intencionalno u smislu da postoji jasna namera onog ko poseduje moć da utiče na ponašanje druge osobe. S druge strane, subjekt moći može da utiče na ponašanje objekta moći i bez ikakve namere ili pokušaja kontrole, već kreiranjem okolnosti ili okruženja koje će naterati objekta moći da se ponaša onako kako odgovara subjektu moći. Ako se zaposleni u firmi trudi da se ponaša onako kako odgovara vlasniku firme, to ne mora da bude rezultat otvorene namere vlasnika koji pretnjama otkazom ili obećanjima povišice pokušava da obezbedi željene ishode, već može da bude i posledica lične odluke zaposlenog koji se nada da će mu takvo ponašanje zbog distribucije moći u firmi doneti određene koristi (Pavlović 2012, 234). Za Dala (2006), moć postoji tamo gde postoji vidljiv sukob preferencija koje su manifestacija interesa.

Međutim, moć nije uvek jasno vidljiva već prikriva svoje delovanje. Ovo drugo, skrivenije lice moći se ne realizuje kroz direktan uticaj na ponašanje objekta moći već kroz isključivanje tema ili učesnika iz procesa donošenja odluka (Bakrak and Barac 2006). Iako ovo shvatanje polazi od kritike elitističkih (poput razmatranja Pareta (Vilfredo Pareto) i Moske (Gaetano Moska)) i pluralističkih (Dalove koncepcije pre svega) pristupa moći, ono i dalje u osnovi pripada klasičnom sociološko-politikološkom razumevanju moći. Njihova osnovna zamerka Dalovom jednodimenzionalnom shvatanju jeste da se moć meri i utvrđuje na osnovu ponašanja objekata moći: u kojoj meri je subjekt moći uticao na ponašanje objekta, odnosno u kojoj meri je objekat moći svojim ponašanjem udovoljio interesima subjekta moći. Bakrak i Barac (2006) tvrde da to nije dovoljno za razumevanje moći jer se moć može koristiti i tako da spreči određeno ponašanje, a ne samo da ga proizvede. Konkretno tvrde: „u onoj meri u kojoj neka osoba ili grupa – svesno ili nesvesno – stvara ili učvršćuje prepreke javnom pretresanju sukoba oko mera politike, ta osoba ili grupa ima moć” (ibid., 61). Rečima Vukašina Pavlovića:

„Onaj pojedinac ili grupa koji mogu presudno da utiču na formulisanje političke agende vrše selekciju pitanja koja mogu da dođu na dnevni red za odlučivanje. Ali takva moć istovremeno sadrži i onu manje vidljivu stranu, koja se istovremeno iskazuje i kao donošenje neodluka, to jest kao selekcija i odbacivanje svih onih pitanja koja, ma kako realno bila društveno važna, ostaju van vidokruga procesa političkog odlučivanja. Osnovni razlog za to leži

u činjenici da bi se otvaranjem takve vrste pitanja mogle ozbiljno da ugroze preferencije i interesi onih koji mogu najviše da utiču na donošenje odluka” (Pavlović 2012, 239).

Treće, moć se može vršiti i kroz oblikovanje stavova i identiteta aktera. Ovo gledište je razvio Stiven Luks (Steven Lukes) na kritikama Dala, Bakraka i Baraca (Peter Bachrach and Morton S. Baratz). Njegova kritika se odnosi na ograničenost prvog i drugog lica moći na individualistička ponašanja i postojanje jasnog, vidljivog ili skrivenog, sukoba. Luks kaže da je „najuspješnija i najpriritvornija upotreba moći upravo u tome da se spreči sam nastanak ovakvog sukoba” (Luks 2006, 80). Odsustvo sukoba, odnosno nezadovoljstva, nije isto što i stvarna saglasnost, već može da bude rezultat lažne ili manipulirane saglasnosti. To znači da su objekti moći u zabludi oko toga šta su njihovi stvarni interesi i pogrešno veruju da im je u interesu ono što odgovara subjektu moći. Kada pojedinac prihvati argumente ili nagovaranja druge osobe i nakon toga svesno i samovoljno promeni ponašanje i razumevanje sopstvenih interesa, tada prema Luksu ne govorimo o moći već o uticaju. O trećem licu moći govorimo kada je ponašanje ili verovanje pojedinca rezultat manipulacije, a ne stvarne promene pod tuđim uticajem. Za razliku od prva dva lica moći, Luks (2006) se ne ograničava na individualno ponašanje, već ukazuje na šire sociološke i političke faktore koji mogu oblikovati verovanja i stavove pojedinaca: sistem i institucije mogu uticati na proizvodnju naših želja, stavova i verovanja i učestvovati u vršenju moći ukoliko deluju protiv interesa pojedinaca. Iako se razlikuje od jednodimenzionalnog i dvodimenzionalnog shvatanja moći, ovo shvatanje proizlazi iz klasičnog Veberovog shvatanja jer se zasniva na suštinskom (iako latentnom) sukobu stvarnih interesa.

Ova različita lica moći su proširila prvobitnu Veberovu definiciju, ali su ostala ujedinjena u shvatanju moći kao moći nad nekim, odnosno nadmoći. Ovom shvatanju se od 1980-ih sve više suprotstavljaju razumevanja moći kao „moći da”, odnosno kao sposobnosti ili kapaciteta za delovanje i moći kao konstitutivne snage društvene stvarnosti, što razmatram detaljnije u narednom delu rada.

MOĆ KAO PRODUKTIVNA SNAGA

Suprotno klasičnom shvatanju moći, u ovom delu rada se polazi od toga da „moć ne postoji u formi realnog objekta već da je to u osnovi relacioni pojam” (Pavlović 2012, 332). Moć se ne može posedovati, već nastaje u društvenim odnosima. Ovakvo razumevanje moći dolazi od Hane Arent (Arendt, 1970; 1998) i Mišela Fukoa (Foucault, 1978; 1980). Hana Arent je posebno značajna za razumevanje moći kao „moći da”, kojom kritikuje klasična shvatanja koja moć vide pre svega kao nadmoć. S druge strane, Fukoova koncepcija moći nudi sistemsko shvatanje da moć nije koncentrisana u rukama pojedinca, suverena ili institucije, već se „konstituiše u čitavom društvenom prostoru” (Pavlović 2012, 354).

Koncepcije moći Hane Arent i Mišela Fukoa su u potpunosti uzdrmale uvrežena shvatanja moći koja su od Hobsa i Makijavelija, a kasnije zahvaljujući Veberu i Dalu oblikovala politikološka i sociološka razumevanja moći kao nadmoći. I Arent i Fuko imaju poseban značaj za savremena razumevanja moći kao produktivnog odnosa snaga. Zbog toga ove dve koncepcije detaljnije razmatram u nastavku rada.

ARENT I KOMUNIKATIVNA MOĆ

Shvatanju moći kao nadmoći najčešće se u literaturi suprotstavlja komunikativna teorija političke moći Hane Arent (Arent 2016; Arendt 1970). Njeno shvatanje moći sledi starohelensku političku misao. Arent je izričita u tome da moć isključuje silu i nasilje. Moć je pre svega produktivna snaga društva, koja stvara i održava odnose, političke pozicije i institucije. Za Hanu Arent, moć izvire iz komunikacije: ona je mogućnost da se u neprisilnoj komunikaciji dođe do saglasnosti o zajedničkom delovanju.

Komunikativno shvatanje moći nudi više značajnih doprinosa našem razumevanju moći koji se mogu iskazati i kroz sledeće kritike klasičnog shvatanja: 1. kritika represivnog shvatanja moći nasuprot fokusu na njenu produktivnost; 2. kritika teleološkog shvatanja moći i ukazivanje na njene intrinzične vrednosti; 3. kritika shvatanja moći kao vlasništva pojedinca.

Prvo, kritike klasičnog shvatanja moći polaze od toga da vršenje moći kao nadmoći uvek ima negativne posledice po objekte moći jer sužava njihov

prostor autonomnog delovanja. Pojedincu nad kojim se vrši moć se negira pravo da samostalno odlučuje o tome šta je dobro za njega, već je prinuđen da čini ili veruje u ono što subjekt moći smatra ispravnim. To je slučaj čak i kada subjekt moći ima dobre namere, odnosno kada vršenje moći rezultira pozitivnim ishodom po objekta moći (Göhler 2009, 28). S druge strane, „moć da” nije usmerena ka drugima, onima koji su joj podređeni, već se odnosi na sposobnost za autonomno delovanje. U tom smislu moć je konstitutivna za društvo. „Moć da” je produktivna snaga koja proizvodi društvene odnose kroz koje moć deluje i kroz koje se stvaraju i pojedinačni identiteti. Odnosi se na sposobnost pojedinca da misli i deluje u skladu sa sopstvenom savešću i znanjem, a ne kao rezultat prinude ili represije. Dok nasilje uništava slobodu, Arent (2016) tvrdi da moć osnažuje pojedince i daje im sposobnost autonomnog delovanja.

Razmotrimo sada drugu kritiku. Klasično shvatanje moći je teleološko: subjekt bira sredstva kako bi ostvario postavljeni cilj, a kada ostvarenje cilja zavisi od druge osobe, onda mora raspolagati sredstvima kako bi tu drugu osobu naterao na željeno ponašanje, bilo tako što će koristiti pretnje, uveravanja ili nešto treće. Arent ovo naziva silom (Habermas 2002; Arendt 1970). Nasilje je po svojoj prirodi instrumentalno: nasilje se koristi u međuljudskim odnosima kao sredstvo dolaska do određenog cilja. Nasuprot nasilju, moć je, prema Arent, ta koja osnažuje, odnosno omogućava grupi ljudi da zajednički misle i deluju. Ona je kolektivni učinak govora kojem je stvaranje sporazuma cilj po sebi za sve učesnike. Tako se nametanju sopstvene volje, karakterističnom za klasično shvatanje moći, ovde suprotstavlja slobodni sporazum učesnika u društvenom odnosu. Kod Arent je moć cilj sama po sebi, ali pored intrinzične vrednosti ima i funkciju održanja zajednice iz koje izvire. Javnost i politička sfera postoje i ljudi se konstituišu kao pojedinci tek kroz komunikaciju i delovanje u društvu. Moć je proizvod grupe, ali je istovremeno i konstitutivna za tu grupu.

Treća kritika klasičnog shvatanja odnosi se na shvatanje moći kao svojine, odnosno vlasništva ili odlike pojedinca. Moć kao nadmoć podrazumeva nejednak odnos snaga: jedna strana je u stanju da sprovede moć nad drugim i tako realizuje svoje ciljeve. To znači i da moć mora da postoji pre sopstvene realizacije: iako se uvek realizuje u društvenom odnosu, ona je svojina koju pojedinci ili sistem poseduju i mogu da koriste kada poželeva.

Hana Arendt u knjizi koja se kod nas prevodi pod nazivom *Conditio humana* (Arendt 2016) kritikuje ovo shvatanje:

„Moć se ne može spremati i držati u rezervi za slučaj potrebe, kao što se to može učiniti sa instrumentima nasilja, već postoji samo u aktualizaciji. Kada nije aktualizovana, moć nestaje i istorija je puna primera da najveća materijalna bogatstva ne mogu da kompenzuju taj gubitak. Moć je aktualizovana samo tamo gde se reč i delo nisu odvojili, gde reči nisu prazne i dela nisu brutalna, gde se ne koriste za kršenje i uništavanje odnosa, već za uspostavljanje odnosa i stvaranje novih realnosti” (Arendt 1998, 200).

Ovaj citat implicira da pojedinac kao takav ne može da poseduje moć i da moć ne postoji bez podrške grupe. I u knjizi *O nasilju* Arendt izvodi sličan zaključak:

„Moć odgovara ljudskoj sposobnosti ne samo da dela, već da dela u saglasnosti. Moć nikada nije vlasništvo jedne individue; ona pripada grupi i postoji samo dotle dok je grupa zajedno. Kada kažemo da je neko ‘na vlasti’ mi zapravo kažemo da ga je grupa ljudi ovlasila da nešto čini u njihovo ime” (Arendt 1970, 44).

Za nju je paradigma moći politička moć. Moć je konstitutivna snaga svake političke zajednice. Moć nastaje kada više ljudi deli političke ciljeve ili investiraju svoj autoritet u zajedničke institucije, zakone ili nosioce političkih funkcija. Sve političke institucije su manifestacije i materijalizacije moći; one nestaju čim stvarna moć ljudi prestane da ih održava (Arendt 1970, 41). Sve političke institucije uzimaju moć od građana i od trenutka kada ih građani više ne podržavaju ili im ne veruju, one se ruše i gube moć. Kod Hane Arendt postoje dva tipa vlasti. Jedan je demokratski, koji počiva na moći. To je vladanje odozdo na gore gde mnogi ulažu svoju moć, odnosno daju pristanak institucijama da u njihovo ime donose odluke. Drugi model koristi nasilje; to je model odozgo na dole, u kom jedan ili nekolicina koriste nasilje kao instrument kako bi dobili poslušnost većine. Totalitarni režimi su ekstremni primeri vladavine nasiljem (Arendt 1998, 202). U njima se pojedinci izoluju, izaziva se klima poverenja i sprečava javna razmena mišl-

jenja, što dovodi do gubitka moći i konačne nemoći i omogućava opstanak vlasti zasnovane na nasilju. Dok nasilje izoluje, moć spaja. Građani mogu da povrate moć zajedničkim otporom, odnosno stupanjem u međusobnu komunikaciju kroz koju stvaraju polje slobode i kritičke javne sfere i pružaju otpor nasilničkoj vlasti. U tom smislu, moć ima potencijal ne samo da razori nepravedne poretke, vlasti i zakone, već i da istovremeno proizvede, stvori i razvije nove. Ovo shvatanje ima posebno mesto u emancipatorskim razumevanjima prema kojima se politička moć:

„konstituiše u komunikativnom procesu gde ljudi međusobno delaju i govore, dakle bez posredovanja bilo kakvih materijalnih stvari zbog čega svaka upotreba sile i sredstava nasilja ostaje izvan i ispod polja političkog. Pribegavanje sili je priznanje nemoći politike, a ne njene moći. Svako nasilje je činjenica nesposobnosti političke moći i njenih nosilaca da se na politički, dakle, nenasilan način rešavaju nastali problemi” (Pavlović 2012, 350).

S druge strane, isključivanje nadmoći iz konceptualizacije moći je često kritikovano i među politikolozima kojima je ovo shvatanje blisko. Pavlović, na primer, postavlja normativni zahtev da politička moć ne bi smela da uključi silu, ali zaključuje da je prinuda česta odlika društvene moći (Pavlović 2012, 354).

Već iz analize shvatanja moći Hane Arent može se zaključiti da se konstitutivna shvatanja moći usmeravaju na produktivnost moći nasuprot uobičajenim represivnim shvatanjima moći kao nadmoći. Moć se ne može posedovati i svesti na pojedinca, već je uvek proizvod grupe. Ne može se držati i čuvati za kasniju upotrebu već nastaje u činu, kroz komunikaciju. Moć nije nepromenljiva, merljiva i pouzdana stvar, kao što su sila i snaga. Dok je snaga prirodan kvalitet samog pojedinca, moć izvire među ljudima kada deluju zajedno i nestaje u trenutku kad se razidu. Upravo u tom polju međusobnog razgovora i dogovaranja dolazi do realizacije moći kojom se stvara javna sfera, odnosno polje politike. Dok nasilje razara i služi ostvarivanju interesa, moć je stvaralačka snaga koja ima intrinzičnu vrednost.

FUKOOVA MIKROFIZIKA MOĆI: ŠTA MOĆ RADI?

Na komunikativnu teoriju moći Hane Arent se nadovezuje razumevanje Mišela Fukoa, koje se smatra jednim od najuticajnijih razumevanja moći (Fuko 1998; Fuko 2012).³ Ono je delimično komplementarno shvatanju Hane Arent jer oboje moć vide kao produktivnu, kreativnu i relacionu snagu koja postoji samo kada se realizuje, odnosno ne može da se poseduje i čuva za kasniju upotrebu. S druge strane, njegovo shvatanje je znatno sveobuhvatnije: Fuko moć vidi svuda, u svim odnosima u svakodnevnom životu.

Fuko poput Hane Arent posebno naglašava relacione aspekte moći. Za njega je moć proizvod odnosa: pojedinci, institucije ili države ne mogu da poseduju moć. Moć nije stvar koju neko poseduje već nastaje u odnosu; moć je glagol, a ne imenica. Posledično odbacuje i pitanja poput sledećih: Ko ima moć? Šta pokušava ili želi onaj ko ima moć? Koja je strategija onih koji imaju moć? (Fuko 1998, 27–28). Fuko to objašnjava kroz odbacivanje liberalnog i marksističkog posmatranja moći. Prema Fukou, i liberalni teoretičari i marksisti operišu sa istim „pravno-govornim modelom moći” (Foucault 1978, 82) koji podrazumeva da je moć svojina koju poseduju pojedinci, klase ili narod, da je centralizovana u zakonu, ekonomiji ili državi i da je primarno represivna (Sawicki 1991, 20). Takva moć je negativna, jedino što može jeste da zabrani, isključi i komanduje poslušnost kroz zakone, pretnje kaznom i mehanizme cenzure (Foucault 1978, 83–84). Za liberale, moć je smeštena u državi, koja putem zakona uspostavlja granice između prihvatljivog i neprihvatljivog unutar zajednice, odnosno države. U tom smislu, zakon funkcioniše kao mehanizam moći zasnovan na zabrani. Za marksiste, moć se ispoljava kao državna represija, odnosno kao sposobnost vladajuće klase da obezbedi eksploataciju viška vrednosti u procesu proizvodnje, koji kapitalisti potom prisvajaju (Lončarević 2013, 71–73). Fuko odbacuje marksističko poimanje moći kao podređene ekonomskim odnosima i kapitalu naglašavajući da se moć ne može porediti sa robom, odnosno nečim što se

3 Fuko nema sveobuhvatnu teoriju moći iako je moć ključni koncept u njegovim radovima. Štaviše, teško da se kada je reč o Fukou uopšte može govoriti o „teoriji” u standardnom smislu reči jer nije pokušavao da razvije teorije ili argumente kojima bi utvrdio objektivne istine već je analizirao odnose moći i znanja kojima se kreiraju određena razumevanja istine (Lončarević 2013, 67).

poseduje, stiče, ustupa ili otuđuje (Fuko 2012, 93).⁴ Iako liberali i marksisti nemaju iste, pa čak ni slične političke i ekonomske ciljeve, oba pristupa moć shvataju kao negativnu i ograničavajuću u odnosu na subjekte. Umesto toga, Fuko preporučuje da se prilikom izučavanja moći zapitamo:

„Kako se stvari događaju u trenutku, na nivou, na razini procedure pokoravanja ili u onim neprekidnim procesima kojima se pokoravaju tela, usmeravaju kretnje, uređuju ponašanja? Drugim rečima, radije nego da se zapitamo kako se suveren pojavljuje tamo gore, treba da pokušamo da saznamo kako su postepeno, stvarno, materijalno nastali podanici, kroz mnoštvo tela, sila, energija, materija, želja, misli; shvatiti materijalnu instancu pokoravanja kao nastanak podanika” (Fuko 2012, 101–102).

Ovaj citat nas usmerava na ključne odlike Fukoove koncepcije moći kojima kritikuje ranija uobičajena svođenja moći na suverenitet i represiju. Poput

4 Marksističke feministkinje poput Hartsok (Nancy Hartsok) ili Alkof (Linda Alcoff) smatraju da Fuko ne uspeva da obezbedi teoriju moći koja bi bila upotrebljiva i korisna za žene i druge strukturno diskriminirane grupe jer svojim razumevanjem moći kao sveprisutne i raspršene u čitavom društvu ne može da objasni strukturno utemeljene odnose dominacije muškaraca i potčinjenosti žena (Hartsok 1995, 112). Takvo razumevanje moći nije koristan alat za feministkinje koje teže ukidanju asimetrije moći i lociraju je u institucijama i društvenim strukturama poput patrijarhata (Alcoff 1988, 415). Hartsok smatra da

„moramo razlikovati teorije moći o ženama – teorije koje mogu uključiti podjarmljivanje žena kao dodatnu varijablu koju treba razmatrati, od teorija moći za žene – teorija koje se začinju iz iskustva i tačke gledišta potčinjenih. Takve teorije poklanjaju pažnju ne samo načinima pokoravanja žena, već i njihovim mogućnostima, sposobnostima i snagama. Ove teorije će, posebno, koristiti te mogućnosti kao putokaze za potencijalnu transformaciju odnosa moći – tj. za sticanje moći od strane žena” (Hartsok 1995, 113).

Fukoovo odbacivanje ideje o posedovanju moći, a posledično i muškom posedovanju moći nad ženama, sugerise da i on sam moć razume iz perspektive dominantne grupe, odnosno da njegova pozicija belog privilegovanog muškarca srednje klase oblikuje i postavlja granice njegovom razumevanju društvenih odnosa (Lončarević 2022, 81–82). Postmodernističke feministkinje, s druge strane, ukazuju da Fuko ne poriče postojanje sistemskih nepravdi ili marginalizacije, već sugerise da je metodološki korisnije analizirati moć „odozdo na gore” kako bi se obuhvatile najrazličitije tehnike i taktike moći, što nas ne sprečava da se bavimo i analizom makro nivoa (Sawicki 1991).

Hane Arent, Fuko odbacuje suverenizam moći. Sugerije da se moć ne može ograničiti na suverenitet države, pravo, institucije ili mehanizme vlasti koji garantuju poslušnost građana i njihovo potčinjavanje (Foucault 1978, 92; Fuko 1998, 41–57). Prvo, zato što bira sveobuhvatniji pristup pokušavajući da razume mehanizme potčinjavanja i tehnike i taktike moći ne samo u središtu vlasti nego i u njenim kapilarima. Drugo, kako se moć ne može posedovati, ona ne može ni biti koncentrisana u institucijama, jednoj osobi ili manjoj grupi ljudi. Moć kruži i formira mrežu zbog čega je Fukoov metodološki izbor da analizira to kruženje, premeštanje, širenje i menjanje moći:

„Nije važno analizirati uređene i legitimne oblike moći u njihovom centru, u onome što mogu da budu njeni opšti mehanizmi ili njeni ukupni učinci; važno je, naprotiv, baviti se moći na njenim krajnjim granicama, u poslednjim linijama, što će reći u najregionalnijim, najlokalnijim oblicima i institucijama, tamo gde se moć, izašavši iz okvira pravila koja je organizuju i ograničavaju, produžuje s onu stranu tih pravila, ulazi u institucije, otelovljuje se u tehnikama i stiče oruđa za materijalne, moguće čak i nasilne intervencije” (Fuko 2012, 101).

Za razliku od Hane Arent, čija razmatranja moći su se usko fokusirala na politiku, Fuko proširuje shvatanje moći na sve društvene odnose na sličan način na koji su to učinile radikalne feministkinje koje su sferu političkog proširile na sve odnose kroz ideju „lično je političko” (Sawicki 1991, 20)⁵. Prema Fukou, moć uključuje gotovo sve aspekte našeg postojanja, od toga ko smo do toga kako razmišljamo. Ona uključuje brojne druge odnose od ekonomskih procesa do seksualnih odnosa. Deluje u strukturama mišljenja i ponašanja koje su pre Fukoa smatrane domenima van odnosa moći. Moć je sveprisutna, stvara se konstantno iz trenutka u trenutak, na svakoj tački u društvu, dolazeći odasvud (Foucault 1978, 93).

Kako je moć fluidna i sveprisutna u odnosu snaga, ona ne može biti dominantno represivna. Kada bi moć delovala isključivo kroz represiju i iskl-

5 Fukoova analitika moći je korisna za feministkinje jer može da ukaže na raznorazne izvore ženske potčinjenosti kako na makro, tako i na mikro nivoima društva.

jučivanje bila bi veoma krhka, podložna snažnom otporu i samim tim bi joj se teško iko pokorio. Fuko to objašnjava sledećim rečima:

„Kad bi funkcija moći bila jedino represija, kad bi funkcionisala samo kroz cenzuru, isključivanje, blokiranje, potiskivanje, na način jednog velikog super-ega, kad bi se sprovodila samo na negativan način, bila bi veoma krhka. To što je snažna znači da proizvodi pozitivne učinke na nivou želje – to počinje da bude jasno – kao i na nivou znanja” (Fuko 2012, 64–65).

Fuko ističe da se moć mora posmatrati mnogo više kao produktivna mreža koja prolazi kroz celo društvo nego kao negativna kojoj je cilj represija. Ovim ne negira da moć može da ima negativne posledice, ali skreće našu pažnju na transformativni kapacitet moći: moć proizvodi, stvara zadovoljstvo, oblikuje znanje, proizvodi diskurse (ibid., 122).

Za razliku od Arent, koja moć vidi samo kao pozitivnu, Fukoovo određenje je znatno šire. Fuko smatra da se moderna moć (koju često naziva i *biomoć*) ispoljava na dva načina: preko discipline (koja oblikuje i proizvodi individualna tela) i preko biopolitike (koja oblikuje i proizvodi populacije) (Fuko 1997). Disciplinsku moć i biopolitiku Fuko suprotstavlja moći suvereniteta. Umesto posmatranja moći iz ugla suvereniteta, odnosno fokusiranja na nadmoć suverena u odnosu na podanike i na poreklo, pravo i čin ustanovljavanja suvereniteta vladara ili država, Fuko nas usmerava ka proučavanju disciplinske moći i biopolitike. Njih čine mehanizmi potčinjavanja koji ne počivaju primarno na represiji, već proizvodnji podanika. Međutim, za razliku od disciplinske moći koja je usmerena ka individualnim telima, biopolitika je usmerena ka telu populacije.

Primer panoptikona pomaže da razumemo održavanje disciplinske moći, odnosno proizvodnje poslušnih tela kroz internalizovanje discipline od strane pojedinačnih tela/subjekata (ibid.). Panoptikon predstavlja arhitekturu, odnosno organizaciju prostora i vidljivosti, koja se koristi u zatvorima, ali i u drugim važnim modernim institucijama kako bi se povećala sposobnost nadziranja i kontrole. Odlikuje ga zgrada prstenastog oblika u čijem središtu se nalazi kula. Zgrada je izdeljena na ćelije u kojima se nalaze zatvorenici (bolesnici, učenici...). Svaka ćelija ima dva prozora: jedan spoljašnji i jedan koji gleda ka unutrašnjosti prstenastog zdanja. U kuli čiji prozori omogućava-

vaju stalni pogled na sve ćelije se nalazi nadzornik. Zahvaljujući prozorima i svetlosti koja spolja ulazi u ćelije nadzornik može jasno da vidi svakog zatvorenika. Zatvorenici vide obrise kule, ali ne mogu da vide nadzornika zbog čega nikada ne znaju kada su stvarno posmatrani. Takođe ne mogu da komuniciraju jedni sa drugima, što sprečava pokušaje zavere, otpora ili međusobnog nasilja. Vrlo brzo se u svesti zatvorenika stvara osećaj o stalnoj vidljivosti, čime se obezbeđuje automatsko funkcionisanje moći. Kako znaju da su u svakom trenutku vidljivi, zatvorenici vrlo brzo počinju da misle da ih konstantno nadziru. Time konstantno nadziranje postaje zapravo bespotrebno.

Arhitektura panoptikona je dobar primer funkcionisanja mehanizama moći: moć „više nije oličena u jednoj osobi, nego je smišljeno raspoređena na mnoga tela, površine, osvetljene prostorije, osmatračke poglede; sadržana je u aparaturi čiji unutrašnji mehanizmi proizvode određeni odnos u koji su pojedinci uhvaćeni” (ibid., 196). Mehanizmi represije postaju nepotrebni, postaje nevažno i ko vrši moć (ko je nadzornik) i koje su njegove motivacije ili želje. Dejstvo moći postaje stalnije i dublje bez stega represije koje bi pobudile otpor i uz zatvorenike koji sami spontano primenjuju kontrolu nad samim sobom. Snaga disciplinske moći je upravo u tome da se nikad ne interveniše, da se vrši spontano i u tišini (ibid., 200).

Ovakva koncepcija moći je u suprotnosti sa ključnim argumentima ranijih shvatanja moći. Klasična shvatanja moći od Vebera (1976a; 1976b) do Luksa (2006) smatraju da A vrši moć nad B kada A utiče na B suprotno B-ovim interesima. A i B se shvataju kao unapred dati. Nasuprot tome, Fuko ne uzima subjekte kao unapred definisane i stabilne, odnosno subjektivnost pojedinaca nije biološki determinisana. Moć je performativna, odnosno proizvodi znanja i značenja i ostavlja posledice po subjekte. Interesi takođe nisu objektivni: za njega nema trajnih, pravih, stabilnih interesa, želja i potreba koji su deo naše prirode. Pojedinci i njihovi interesi su društvene konstrukcije, čije formiranje je proizvod odnosa moći. Svoje želje, namere i stavove pojedinci ne formiraju samostalno već kroz odnose moći:

„Ne treba pojmiti pojedinca kao neku vrstu elementarnog jezgra, prvobitnog atoma, višestruku i nemu materiju na koju bi se na kraju primenila, na koju bi udarila moć, koja bi ili potčinila pojedince ili bi ih slomila. U stvari, to što se telo, kretanje, diskursi, želje prepoznaju i konstituišu kao pojedinci upravo je

jedan od prvih učinaka moći, što će reći da pojedinac nije nasuprot moći, već je, verujem, jedan od njenih prvih učinaka. Pojedinac je učinak moći i ujedno je, u samoj onoj meri u kojoj je učinak, njen prenosnik” (Fuko 2012, 103).

Bez pojma objektivnih interesa, nestaje i veza između moći i represije i moći i slobode. Naime, klasična shvatanja su razumela moć kao represiju odnosno ugrožavanje stvarnih interesa pojedinca čak i kada oni sami toga nisu bili svesni. Nasuprot tome, Fuko tvrdi da su identiteti i interesi kreirani kroz odnose moći. Ukoliko je moć dovoljno efikasna, pojedinac neće ni razviti interese ili želje koji bi mogli da ugroze sistem moći. Slično tome, ne možemo govoriti ni o slobodi pojedinca van moći ili od moći jer je već samo naše razumevanje slobode proizvod odnosa moći (Digeser 1992). Paradoksalno, čak i kada se čini da je sloboda podređena odnosima moći, ona je istovremeno preduslov ovih odnosa. Bez slobode delovanja pojedinaca, odnosno mogućnosti otpora i povlačenja iz igre moći, odnosi moći bi se sveli na puko nasilje (Milenković 2006, 144).

Jedno od pitanja koje pomaže razumevanju Fukoove koncepcije moći je odnos između moći i znanja: da li je moguće da su kriterijumi smisla i znanja sami po sebi posledice moći? Moć i znanje su neodvojivi: moć ne prestano stvara znanje, dok istovremeno znanje povlači učinke moći (Fuko 2012, 58). Drugi deo ove rečenice sugerise da prema Fukou odnosi moći uvek podrazumevaju neko znanje. Znanje rađa moć. Prvi deo nudi obrnutu tvrdnju: nema znanja kojima ne prethode odnosi moći; moć je ta koja proizvodi znanje (Fuko 2012, 64).

Prvo, koncepcije moći Vebera (1976a; 1976b), Dala (2006) i Bakraka i Baraca (2006) bi ovu tvrdnju razumele tako da i A i B moraju imati određeni set uverenja koji prethodi odnosu moći. Možemo reći da A ima moć samo ako B ima određeno razumevanje sopstvenih interesa i razume kako se njegovi interesi sukobljavaju sa željama A i stoga razume pretnje koje A koristi. Nasuprot tome, kod radikalne Luksove koncepcije moći, moć ne pretpostavlja znanje, bar kod objekta moći (Luks, 2006). Za Luksa moć se može vršiti bez toga da objekat moći zna šta se dešava – on može biti u zabludi. Kod Fukoa (2012), znanje prethodi formiranju subjekta. Ako znanje razumemo kao sistem verovanja koji su podržani standardima istine ili pravednosti, onda bi korišćenje tih istina moglo da utiče na to kako razumemo sebe i druge. Naše

razumevanje istine i znanja služi kao osnova za formiranje naših identiteta. Ako znamo (ili preciznije verujemo da znamo) da uspeh u životu zavisi od školovanja, onda ćemo prilagoditi svoje ponašanje tome i više uložiti u sopstveno obrazovanje ili obrazovanje naše dece, nego ako je u našem društvu rasprostranjeno *znanje* da se na tržištu ne priznaju diplome. Ono što smatramo poznatim ili istinitim služi da usmeri naše namere i ciljeve.

Drugo, ideja da moć prethodi znanju sugerise da je moć uključena u stvaranje znanja. Ovo odudara od Veberovog (1976a; 1976b) i Dalovog (2006) shvatanja, ali je bliže radikalnom Luksovom (2006) razumevanju moći. Na primer, ono što se smatra istinom u kapitalističkom načinu proizvodnje je proizvod moći koji ima kapitalistička klasa. Moć dominantne klase određuje šta se smatra istinitim, a šta pogrešnim. Ali ovde ipak postoji stvarna, objektivna istina koja je izvan odnosa moći i koju je moguće spoznati ako uspemo da se odupremo moći. Nasuprot tome, Fuko tvrdi da nikakva istina ne može da pobegne od moći i eksplicitno kaže da je istina proizvod dominantnih odnosa moći, odnosno da je istina moć. Sve što smatramo znanjem je proizvod moći.

Najveći doprinos Fukoove koncepcije moći počiva na sveobuhvatnom pristupu moći koju, za razliku od svojih brojnih prethodnika, ne svodi na državu, suverenitet i institucije. Moć dolazi odozdo, a ne sa vrha društva, ona nije koncentrisana u rukama suverena ili prava već prisutna u svim kapilarima društva. Fuko pokazuje da se moć nalazi u srži svih društvenih praksi: politike, bolnica, religije, psihijatrije, zaposlenja. Prema Fukou, svi međuljudski odnosi počivaju na moći. Odbacivanjem instrumentalističkog i ekonomističkog shvatanja moći, koje moć vidi kao svojinu u rukama pojedinca ili grupe i u službi zadovoljavanja njihovih interesa, Fuko otvara prostor za proučavanje mehanizama potčinjavanja i proizvodnje podanika/subjekta⁶, i tehnika i taktika moći koje su prisutne u svim segmentima društvenih odnosa. Moć je za njega mreža odnosa snaga, neprestana i sveprisutna igra koja proizvodi identitete, želje, percepcije, istine, diskurse i znanja.

6 Subjekt je i „aktivni subjekt” i uvek već potčinjeni subjekt. Fuko koristi dvosmislenost reči subjekt da bi ga pokazao kao složenog: nikada suverenog, uvek i aktivnog i potčinjenog.

PERFORMANS MOĆI: KAKO SE MOĆ IZVODI?

Slabosti Fukoove koncepcije moći leže u nedovoljno jasnom razmatranju mogućnosti otpora. Fuko tvrdi da otpor postoji gde god ima moći (Foucault 1978, 95). Tamo gde pojedinci nemaju mogućnost otpora, govorimo o nasilju, a ne odnosima moći. Otpor se kao i moć ne nalazi u jednoj tački, već je raspršena u različitim čvorovima ili žarištima otpora, rasuta kroz vreme i prostor različitog intenziteta. Ako je moć svuda, ostaje nejasno gde je prostor za otpor. Ako je sve što jesmo i u šta verujemo proizvod odnosa moći, odakle dolazi kapacitet za pružanje otpora (Digeser 1992)?

Kako otpor zahteva da pojedinac nije u potpunosti kontrolisan, postavlja se pitanje ima li u društvu koje je zamišljeno kao neprestana igra između različitih odnosa moći bilo kakve mogućnosti otpora? Ako nema, postavlja se pitanje gde je prostor za emancipaciju. Fukoovo odgovor na ovo pitanje je jasan: i otpor dolazi iz odnosa moći, ali moć nikada nema tako snažan i sveobuhvatan i uravnotežen stisak, već uvek proizvodi i otpor (Foucault 1978, 95). Ishodi odnosa moći nisu unapred utvrđeni, tehnike i taktike moći su suviše kompleksne da bi uvek bile uspešne. To znači da i u novom odnosu snaga, pojedinci upadaju u novi režim moći–znanja i nove odnose nejednakosti, ali oni se mogu bitno razlikovati od prethodnih (može biti većeg stepena slobode) (Lončarević 2022, 28). Fuko ipak ne razvija odgovore na pitanja kada je i pod kojim uslovima otpor moguć (Pickett 1996). Naprotiv, ponekad se čini da se efikasnost moći podrazumeva jer su subjekti koji se opiru uvek i sami proizvod odnosa moći.

Džefri Aleksander u svom razmatranju političke moći delimično pokušava da prevaziđe ova ograničenja Fukoove koncepcije uvodeći u razmatranje moći pojam performansa (Alexander 2011; Alexander 2009). Aleksander poredi odnose moći u politici sa pozorištem tvrdeći da subjekti izvode moć poput glumaca na sceni koji svojim izvođenjem daju život likovima koje glume. Kada izvode scenu, zadatak glumaca je da ubede publiku u stvarnost uloga koje izvode, u to da je predstava na sceni verna istini, da se zaista dešava (Alexander 2011, 3).

Performans se može razumeti kao oblik stvaralačkog delovanja. Kao što umetnici ne teže pukom oponašanju stvarnosti, već joj pristupaju iz sopstvene perspektive, nudeći ličnu interpretaciju, viziju ili emotivni doživljaj,

tako i političari deluju kao kreativni akteri. Iznošenjem tvrdnji, stavova i mišljenja oni pred publikom oblikuju predstavu o tome ko smo „mi” i kako je naše delovanje. Ovakvo razumevanje ukazuje na performativnost kao ključnu komponentu performansa. Performativnost se odnosi na različite načine na koje delanja – uključujući i performanse – proizvode posledice i efekte na subjekte, publiku i posmatrača (Butler 1993). Aleksander se oslanja na pojam performativnosti diskursa koji je uveo Džon Ostin (John Austin), polazeći od teze da jezik ne služi samo opisivanju sveta, već i delovanju u njemu (Ostin 1994). Njegov doprinos pomerio je fokus filozofije jezika sa značenja na upotrebu jezika. Ostin je pokazao da govornici, izgovarajući određene iskaze, ne samo da konstatuju stvarnost, već i izvršavaju određene radnje. Takve iskaze nazvao je performativima, naglašavajući da reči same po sebi sadrže delatnu dimenziju. Klasičan primer je bračni zavet: izgovaranjem reči „da” pred matičarem ne opisuje se brak, već se on upravo time uspostavlja, zajedno sa nizom pravnih, a često i društvenih posledica. Međutim, Ostin ističe da je za uspešnost performativnog iskaza neophodno da okolnosti u kojima se on izgovara budu odgovarajuće (Ostin 1994, 18). Da bi iskaz „Proglašavam vas mužem i ženom” imao dejstvo, mora ga izgovoriti ovlašćeno lice, uz pristanak obe strane i uz ispunjenje zakonskih uslova. Značenje istog iskaza može se menjati u zavisnosti od konteksta i načina na koji je izgovoren.

Džudit Batler (Judith Butler) dalje razvija pojam performativnosti kroz analizu rodnih identiteta i odnosa (Butler 1993). Ona procese konstruisanja roda razume kao niz ponavljanih performativnih činova. Iako se rodni performativi često doživljavaju kao prirodni i samorazumljivi, Batler pokazuje da se kroz njih na telo upisuju društveno proizvedene rodne razlike. Govor mržnje, prema njenom tumačenju, ne odražava samo postojeće odnose moći, već ih aktivno proizvodi i obnavlja, postajući sredstvo kroz koje se strukture dominacije održavaju (Butler 1997, 18). Okviri značenja formiraju se kroz performans – putem scena, tela, glasova, pokreta i emocija – ali upravo zahvaljujući njihovoj performativnosti otvara se prostor za otpor, greške, neuspehe, subverziju, improvizaciju i lomove ustaljenih obrazaca. Performativnost omogućava ponovljivost i snagu performansa, ali uvek ostavlja mogućnost otpora i uvođenja novog scenarija. Ona predstavlja istovremeno delovanje dve suprotstavljene sile: one koja se stabilizuje kroz rutinu govora

i delanja i one koja joj se opire, proizvodi pukotine i izmiče potpunoj kontroli. Reč je o procesu stvaranja značenja u kome forma, odnosno teatralnost, prerasta u delanje – performativnost – koje zatim proizvodi konkretne posledice. Analiza performansa omogućava odgovor na pitanja „ko” i „šta” u politici; usmeravanje pažnje na izvođenje performansa razjašnjava „kako”, dok proučavanje performativnosti otkriva njegove efekte i ishode (Lončar 2023, 54–55).

Odnos između elemenata pozorišne predstave pomaže da razumemo kako nastaje moć i kako ona proizvodi posledice. Ključni akteri predstave su glumci i publika. Ubedljivost predstave zavisi delimično od veštine i ubedljivosti glumaca, ali ne reaguju svi u publici na isti način iako gledaju istu predstavu. Neki imaju „bolje karte” pa mogu bolje da vide, drugi nisu dovoljno koncentrisani, dok su treći pod utiskom ranije pročitanih recenzija. Celokupnom utisku doprinose i bina, rekviziti i scenska postavka. Značajno je i kako publika čita poruke koje glumci šalju. Razumevanje poruka koje glumci šalju ne dolazi samo po sebi već je oblikovano strukturama kulture, odnosno razumevanjem sveta koje smo dobili kroz kulturu u kojoj živimo. To su pozadinske reprezentacije. U odnosima sa drugim ljudima u stvarnom životu takođe pokušavamo da dekodiramo, interpretiramo signale i poruke koje nam šalju. Naše razumevanje, a posledično i naša reakcija zavisi od naših prethodnih iskustava, znanja ili verovanja i ne odgovara nužno namerama i očekivanjima pošiljaoca poruke.

Poput predstave, delotvornost moći se ne podrazumeva već mora da se izvede. Drugim rečima, delotvornost moći zavisi od ubedljivosti njenog izvođenja. Prihvatanje moći i poslušnost, tvrdi Aleksander (Alexander 2011), zavise od nevidljivosti različitih elemenata performansa moći, odnosno od njihovog neprimetnog spajanja tako da performans deluje autentično. Da bi poruke koje se šalju delovale verodostojno, scenario, rekviziti i gluma moraju ostati nevidljivi kako bi se glumci povezali sa publikom bez posredovanja: „Publika vidi sebe u akciji. Uvučeni su unutra; identifikuju se. Veštačko nestaje. Dolazi do spajanja glumca i publike i, u stvari, svih elemenata performansa” (ibid., 85).

Glumci (subjekti moći) moraju da pronađu način da im publika poveruje. Moć ne deluje na sve na isti način, niti je lako obezbediti pristanak, odnosno njenu legitimnost. Moć dolazi iz različitih pravaca, naši identite-

ti, verovanja i interesi su kreirani kroz raznovrsne i međusobno različite odnose moći i bar delimično utiču na to da se različito postavljamo u novim odnosima, iskustvima i situacijama. Ubedljivost izvođenja moći (postavka scene, rekviziti i gluma) dodatno oblikuju smer i tok odnosa moći. Što su društva kompleksnija, odnosno što smo podložniji različitim interpretacijama, medijima ili analitičarima, teže je poverovati u nečiju moć i oblikovati zajedničke interpretacije u društvu, što objašnjava odakle i kako dolazi do otpora i neprihvatanja moći.

ZAKLJUČAK

Politikološka i sociološka shvatanja moći dominantno su oblikovana Veberovim razumevanjem moći kao nadmoći kojom se obezbeđuje sprovođenje volje onog ko poseduje moć uprkos potencijalnom otporu. I feministička razumevanja moći neretko polaze od sličnog okvira, shvatajući moć kao svojину, bilo da je razumeju kao dominaciju ili kao resurs za ostvarivanje sopstvenih interesa, osnaživanje pojedinaca ili ostvarivanje pozitivnog uticaja na druge. U radu sam ukazala na ograničenja ovih klasičnih pristupa i predložila drugačije poimanje moći koje se, s jedne strane, oslanja na shvatanje moći kao stvaralačkog delovanja u radovima Hane Arent i Mišela Fukoa, a s druge strane, dopunjuje uvidima studija performansa, koje omogućavaju potpunije razumevanje otpora u odnosima moći.

Kroz razmatranje različitih teorija moći, rad postepeno pokazuje da se moć ne može posedovati ili ustupiti i da ne služi isključivo ostvarivanju interesa na štetu drugih, već da predstavlja stvaralački odnos snaga, neprestanu i sveprisutnu dinamiku u svim društvenim odnosima. Dok Arent moć razume kao mogućnost postizanja saglasnosti o zajedničkom političkom delovanju kroz neprisilnu komunikaciju, pri čemu u potpunosti isključuje prinudu i represiju, Fuko nudi znatno šire i korisnije poimanje moći. Za razliku od Arent, koja moć vidi isključivo kao pozitivnu i vezuje je prvenstveno za sferu političkog delovanja, Fuko moć sagledava kao sveprisutnu i višedimenzionalnu.

Fuko ne poriče postojanje sistemskih nepravdi, hijerarhija i diskriminacije kao sastavnih elemenata odnosa moći, ali smatra da je metodološki produktivnije analizirati moć odozdo naviše kako bi se obuhvatile

raznovrsne tehnike i taktike kroz koje ona deluje. Moć, prema Fukou ne pripada jednom centru već kruži formirajući mreže na mikro i makro nivoima društva. Zbog toga je njegov analitički fokus usmeren na procese njenog kretanja, umnožavanja i transformacije. Moć zahvata gotovo sve aspekte ljudskog postojanja, od identiteta i načina mišljenja do ekonomskih, telesnih i seksualnih odnosa, delujući i u onim momentima koji su pre Fukoa smatrani izvan sfere moći. Ona se neprestano proizvodi, iznova uspostavlja i deluje na svakoj tački društvenog prostora.

Rad je potom ukazao na kompleksan odnos između moći i otpora. Uobičajene teorije moći često ostavljaju otvorenim pitanje kako se u interakcijama proizvodi značenje, pod kojim uslovima moć postaje delotvorna i na koji način oblikuje identitete, želje, vrednosti i percepcije aktera. Moć se u postojećoj literaturi najčešće podrazumeva, dok se procesi kroz koje delovanje postaje uspešna akcija i kroz koje se obezbeđuje pristanak retko problematizuju. I klasična shvatanja i Fukoova analitika moći uglavnom polaze od pretpostavke relativne lakoće ostvarivanja moći, ne baveći se dovoljno time kako i kada do tog uspeha dolazi.

U tom kontekstu, rad je pokušao da pokaže da Aleksanderovo shvatanje moći predstavlja korisnu dopunu postojećim pristupima i baca novo svetlo na ranije teorije moći (Alexander 2011). Povezujući sociologiju sa studijama performansa, Aleksander pokazuje da u diskusijama o pozorištu možemo da nađemo alate za razumevanje društvenog delovanja kao predstave. Na osnovu njegovog razmatranja moći se zaključuje da za stvaranje i održanje moći nije dovoljno samo delovanje subjekata moći, već je potrebno povezivanje svih ostalih elemenata performansa. Zbog toga je, kako kaže Aleksander (ibid., 89), moć nužno nestabilna i difuzna, što objašnjava kako dolazi do njenog neprihvatanja i otpora kroz kontra-performanse.

LITERATURA

- Alcoff, Linda. 1988. „Cultural Feminism Versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory.” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 13 (3): 405–436. doi: 10.1086/494426
- Alexander, Jeffrey C. 2009. „The democratic struggle for power: the 2008 Presidential campaign in the USA.” *Journal of Power*, 2(1): 65–88.

- Alexander, Jeffrey C. 2011. *Performance and Power*. Cambridge: Polity Press.
- Allen, Amy. 2021. „Feminist Perspectives on Power.” U *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, uredio Edward N. Zalta. Stanford: Stanford University, <http://plato.stanford.edu/entries/feminist-power/>
- Arendt, Hannah. 1970. *On Violence*. New York: Harcourt, Inc.
- Arendt, Hannah. 1998. *The Human Condition*. Second edition (first edition 1958). Chicago, London: University of Chicago Press.
- Arent, Hana. 2016. *Conditio humana*. Beograd: Fedon.
- Bakrak, Piter, i Morton S. Barac. 2006. „Dva lica moći.” *Nova srpska politička misao* 13 (1–4): 57–69.
- Botomor, Tom. 2008. *Elite i društvo*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge: Polity Press.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex*. New York and London: Routledge.
- Butler, Judith. 1997. *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York and London: Routledge.
- Dahl, Robert A. 1957. „The Concept of Power.” *Behavioral Science* 2: 201–215.
- Dal, Robert. 2006. „Moć.” *Nova srpska politička misao* 13 (1–4): 35–57.
- Digester, Peter. 1992. „The Fourth Face of Power.” *The Journal of Politics* 54 (4): 977–1007.
- Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality: An Introduction, Volume 1*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Vintage.
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 1998. *Treba braniti društvo: predavanja na Kolež de Fransu iz 1976. godine*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/ znanje: odabrani spisi i razgovori 1972–1977*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Göhler, Gerhard. 2009. „‘Power to’ and ‘Power over’.” In *The SAGE Handbook of Power*, edited by Stewart R. Clegg and Mark Haugaard, 27–40. London: Sage Publications Ltd.
- Habermas, Jirgen. 2002. „Komunikativni pojam moći kod Hane Arent.” U *Zatočenici zla: zaveštanje Hane Arent*, uredili Daša Duhaček i Obrad Savić, 258–275. Beograd: Beogradski krug i Centar za ženske studije.

- Hartsok, Nensi. 1995. „Fuko o moći: teorija za žene?“ *Ženske studije* 1: 112–130.
- Lončar, Jelena. 2023. *Performans političkog predstavljanja: čemu služe govori predstavnika?* Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Lončarević, Katarina. 2013. „Foucault’s Genealogy as Epistemology.” *Belgrade Philosophical Annual* 26: 65–81. doi:10.5937/BPA1326065L
- Lončarević, Katarina. 2022. *Pobuna potčinjenih znanja: Uvod u feminističke epistemologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike.
- Luks, Stiven. 2006. „Moć: jedno radikalno shvatanje.” *Nova srpska politička misao* 13 (1–4): 69–111.
- Milenković, Ivan. 2006. „Fukoova genealogija moći.” *Nova srpska politička misao* 13 (1–4): 137–157.
- Ostin, Džon L. 1994. *Kako delovati rečima*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pavlović, Vukašin. 2010. *Diskursi moći*. Zagreb, Podgorica: Politička kultura.
- Pavlović, Vukašin. 2012. *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Pickett, Brent L. 1996. „Foucault and the Politics of Resistance.” *Polity* 28: 445–466.
- Sawicki, Jana. 1991. *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*. New York: Routledge.
- Veber, Maks. 1976a. *Privreda i društvo, Tom I*. Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks. 1976b. *Privreda i društvo, Tom II*. Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks. 1998. *Duhovni rad kao poziv*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Primljeno/Received: 10.10.2025.

Izmenjeno/Changed: 28.12.2025.

Prihvaćeno/Accepted: 30.12.2025.

Performance, Performativity and Political Power

Jelena LONČAR

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Summary: This paper examines political power as one of the central concepts for any attempt to understand politics. Its primary aim is to point out the limitations of classical conceptions of power that equate power with domination and view it as a possession used to impose one's will, either publicly and openly or indirectly and covertly. To this end, the paper draws on the conceptualizations of power developed by Hannah Arendt and Michel Foucault to highlight the advantages of more comprehensive approaches that understand power as a constitutive force of social reality. Through an analysis of their conceptions, I suggest that power should be understood as a productive and creative relation of forces, a continuous and omnipresent interplay that lies at the heart of all social practices. Power, in this sense, exists only insofar as it is exercised; it cannot be possessed, accumulated, or stored for future use. Rather than being a static property, power is an ongoing process that emerges through action, interaction, and practice. While the paper emphasizes the analytical advantages of Foucault's more comprehensive understanding of power in comparison to Hannah Arendt's communicative model, I also argue that Foucault's framework remains incomplete. Specifically, I suggest that a fuller understanding of the techniques and tactics of power and, crucially, of the conditions under which resistance to and rejection of power emerge, requires the incorporation of theories of performance. Such an expansion helps address what remains the weakest point of Foucault's analytics of power: a systematic account of how resistance arises, is enacted, and disrupts or reconfigures existing power relations.

Keywords: power, political power, productive power, power relations, power/knowledge, Arendt, Foucault, performance, performativity, resistance

ORCID:

Jelena Lončar

<https://orcid.org/0000-0002-2374-872X>